

UPOREDNA ANALIZA PROGRESA PROCESA TRANZICIJE ZEMALJA REGIONA

Fabris Nikola¹

E-mail: fnikola@ekof.bg.ac.rs

Abstrakt: *Proces tranzicije je započeo pre tri decenije. Privrede u tranziciji su sve imale slične polazne pozicije, ali u zavisnosti od izabrane strategije i brzine sprovođenja reformi ostvareni su različiti rezultati. U radu se analizira progres u procesu tranzicije u pet zemalja regiona: Srbiji, Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji, Bosni i Hercegovini i Albaniji. Zemlje regiona značajno zaostaju za zemljama centralne Evrope po dostignutom progresu u procesu tranzicije. Stoga se u radu analiziraju faktori (ne)uspešnosti procesa tranzicije i daju se konkretne preporuke šta bi trebale da preduzmu zemlje regiona da bi smanjile svoje zaostajanje i za naprednim privredama u tranziciji i za zemljama EU.*

Cljučne reči: *tranzicija, progres, makroekonomska politika*

Jel klasifikacija: O11 i P20.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TRANSITION PROCESS PROGRES IN THE REGIONAL COUNTRIES

Abstract: *The transition process has begun three decades ago. All transition economies had similar starting points, but it is the strategy they have selected and the pace of reforms that have yielded different results by the country. The paper reviews the transition progress in five selected countries in the region: Serbia, Montenegro, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, and Albania. When it comes to transition progress, countries in the region lag far behind the countries in Central Europe. Therefore, the paper addresses the factors of (un)successfulness of the transition process and communicates concrete recommendations that the studied countries should follow in order to reduce their lagging behind both some of the advanced transition economies and EU countries.*

Key Words: *Transition, Progress, Macroeconomic Policy*

¹ Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet

1. UVOD

Pitanje koje se često postavlja je događaj koji je označio početak procesa tranzicije. Na primer, u zemljama bivše Jugoslavije još 1965. godine je otvorena mogućnost stranog investiranja i sprovedena je određena liberalizacija sistema. Takođe, u Mađarskoj je tokom osamdesetih delimično započeo proces liberalizacije. Stern (1997), na primer, ističe da je proces tranzicije započeo u drugoj polovini osamdesetih sa Belcerovićevim reformama u Poljskoj i postepenim tržišnim reformama u Mađarskoj. Ipak najviše je prihvaćeno gledište da je proces tranzicije započeo rušenjem Berlinskog zida.

Tranzicija predstavlja proces transformacije centralno-planskog sistema u tržišni sistem privređivanja. Ona je bila nužna zbog sve izraženije neefikasnosti do koje je doveo centralno planski sistem. Prof. Cerović (2012) ističe da su u promenjenom okruženju sa novim mogućnostima i perspektivama razvoja, ove privrede, sa starnom (i inače rigidnom) strukturom, izgubile mogućnost da obezbede neophodne performanse koje obezbeđuju održivost sistema. Ključni izazov novog sistema je bio stvaranje novog privatnog sektora (Blanchard i dr., 2004).

Pod tranzicijom se podrazumevalo mnogo toga: promena političkog sistema, promena ekonomskog sistema, promena društvenih vrednosti i dr. Prof. Božidar Cerović (2012) je u svojoj knjizi „Tranzicija – zamisli i ostvarenja” odlično ukazao na preširoko posmatranje procesa tranzicije. On smatra da definicija tranzicije kao „prelaza iz socijalizma u kapitalizam” može biti nepouzdana i može raspravu o jednom važnom savremenom fenomenu da nepotrebno prevede sa ekonomskog na manje pouzdan teren individualnih gledišta, vrednosnih sudova i opredeljenja. Zato profesor Cerović tranziciju posmatra kao ekonomski fenomen, koji je sastavni deo globalnih promena u svetskoj ekonomiji krajem XX veka. Proces u okviru kojeg se centralno-planske privrede, kreću ka tržišnoj ekonomiji – sprovodeći strukturne reforme. On ističe (Cerović, 2012) da svet prolazi kroz određene faze razvoja, tzv. duge talase koji između ostalog uključuju transformaciju ekonomskih sistema i politika. U stvari on nastanak tranzicije objašnjava ovim fenomenom dugih talasa.

Proces tranzicije je u svim zemljama dovodio do velikog raslojavanja društva, odnosno do pojave dobitnika i gubitnika. Sve zemlje su prošle kroz tzv. „U” tranzicionu krivu koja je značila da je prvo dolazilo do pada ekonomske aktivnosti, pa tek onda do stabilizacije i rasta. U nekim zemljama gubitnici su bili toliko jaki da su se udruživali u lobije i zaustavljali ili usporavali proces tranzicije. Gubitnici u procesu tranzicije se nalaze u jednom delu radne snage, koja je radila u velikim preduzećima, tzv. socijalističkim gigantima (i velikim bankama), koja nisu imala odgovor na novonastale promene i završila su u stečaju. Realni gubitnici su i penzioneri, jer je njihov životni standard značajno opao, to

jest rast penzija nije pratio rast cena, nivo zdravstvenih usluga je značajno opao, koji je vrlo značajan za ovu kategoriju stanovništva. Realni gubitnici su i najsiromašniji, jer je nivo najnižih zarada opao, izdvajanja za socijalnu zaštitu nisu ni približno onom nivou koji je postojao u socijalističkom sistemu, realno su poskupele osnovne usluge (struja, telefon, grejanje, javni prevoz, hrana), koji ovaj sloj stanovništva sve teže pokriva. Na listi gubitnika se nalaze i privatna preduzeća bliska starom režimu, koja su imala monopol na uvoz različitih proizvoda i na taj način ostvarivala ekstra profite.

U kategoriju dobitnika se svrstava jedan deo mladih i visokoobrazovanih ljudi, koji su se zaposlili u perspektivnim firmama, često stranim. Na strani dobitnika se nalaze i brojne privatne firme koje su uspele da se probiju na tržištu. Takođe, tu je i nova ekonomsko-politička elita. Na prvi pogled se stiče utisak da je broj gubitnika mnogo veći od broja dobitnika, te da je tranzicija nešto pogrešno. Međutim, ovakav trend je neminovan i on predstavlja put ka povećanju životnog standarda i kroz njega su prošle i ostale privrede tranzicije, koje su sada članice EU. Problem je što se kod zemalja regiona ovaj proces isuviše odlagao, iako su neke od njih (bivše jugoslovenske republike) imali najbolju startnu poziciju od svih bivših socijalistički zemalja.

Nakon 30 godina od početka procesa tranzicije postavlja se pitanje gde se danas nalaze zemlje regiona. Predmet analize ovog rada će biti pet zemalja regiona: Srbija, Crna Gora, Bosna, Severna Makedonija i Albanija.

2. PROGRES U PROCESU TRANZICIJE ZEMALJA REGIONA

Institucija koja ima dugu tradiciju vrednovanja procesa tranzicije je Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD). Ova institucija već dugi niz godina, od 1994. godine, izdaje publikaciju *Transition Report* u kojoj numerički ocenjuje napredak zemalja u procesu tranzicije. Od 2017. godine EBRD je promenio metodologiju za vrednovanje progressa stavljajući u centar održivu ekonomiju. Konceptcija održivog razvoja dobija sve više na značaju poslednjih godina, kao rezultat brojnih prirodnih katastrofa, ali i kao rezultat velike štete koju je ekonomski razvoj naneo prirodnom ambijentu u poslednjih nekoliko decenija. Ona podrazumeva obezbeđivanje balansa između ekonomskih, socijalnih i ekoloških zahteva kako bi se osiguralo zadovoljavanje potreba sadašnje generacije, bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe (Fabris, 2013.). U dokumentu MMF-a (2002) se ističe da je postizanje održivog razvoja – kombinacija ekonomskog razvoja, socijalnog razvoja i zaštite okruženja – ključni izazov sa kojim se suočava međunarodna zajednica.

Po EBRD-ovoj metodologiji održivog razvoja svaka od zemalja u tranziciji ocenjuje se u odnosu na šest karakteristika, koje su prikazane u sledećoj tabeli.

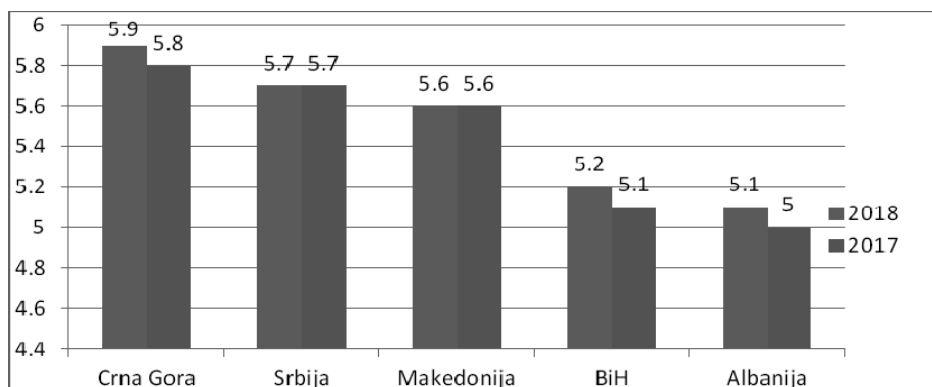
Tabela br. 1. Tranzicioni indikatori

Indikator	Komponente
1) Konkurentnost	Konkurentne tržišne strukture i poslovni standardi
	Mogućnosti kreiranja dodatne vrednosti i inovativnost
2) Dobro upravljanje	Upravljanje na nacionalnom nivou
	Upravljanje na korporativnom nivou
3) „Zelena” ekonomija	Upravljanje klimatskim promenama
	Prilagođavanje klimatskim promenama
	Ostala pitanja zaštite životne sredine
4) Inkluzivnost	Polna jednakost
	Ravnomerni regionalni razvoj
	Mogućnosti za mlade
5) Otpornost ekonomije	Finansijska stabilnost
	Otpornost energetskog sektora
6) Integrisanost	Otvorenost za spoljnu trgovinu, investicije i finansije
	Domaća i međunarodna infrastruktura

Izvor: EBRD (2017) Transition Report 2017-2018

Na sledećem grafiku je prikazana prosečna vrednost tranzicionog indikatora za posmatrane zemlje regiona.

Grafik br. 1. Prosečna vrednost tranzicionog indikatora za posmatrane zemlje regiona

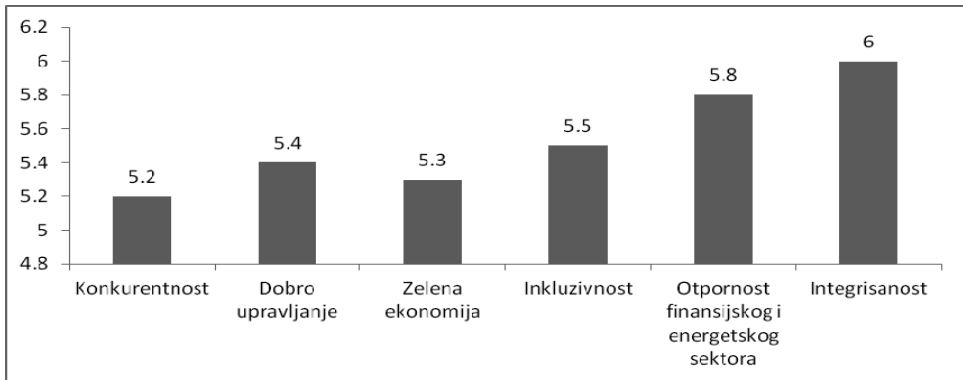

Izvor podataka: EBRD, Transition report 2018/2019.

S obzirom da je maksimalna ocena 10 može se jasno videti da su zemlje regiona tek prošle malo više od pola puta u procesu tranzicije (prosečna ocena 5,5). Međutim, ono što zabrinjava to je činjenica da je u 2018. godini u odnosu na 2017. godinu ostvaren zanemarljiv progres: porast tranzicionog indikatora sa 5,4 na 5,5.

Na sledećem grafiku je prikazana prosečna neponderisana vrednost tranzicionih indikatora posmatranih zemalja regiona.

Grafik br. 2. Prosečna vrednost tranzicionih indikatora

Izvor podataka: EBRD, Transition report 2018/2019

Konkurentnost, zelena ekonomija i dobro upravljanje su najlošije ocenjeni aspekti. Konkurentnost zemalja regiona je loše ocenjena zbog neadekvatnog poslovnog okruženja, rasprostranjene sive ekonomije i neadekvatnog pristupa finansijama (posebno kod malih i srednjih preduzeća). Značajna uloga, i često monopolski položaj javnih preduzeća u određenim oblastima nepovoljno utiče na fer tržišnu utakmicu i onemogućavaju privatnom sektoru normalan razvoj (Milatović, 2019).

Ključni ekološki problemi zemalja regiona se manifestuju u vidu: industrijskog zagađenja, prekomernog iskorišćavanja prirodnih resursa, intenzivnog i neuravnoteženog razvoja pojedinih sektora (koji ugrožavaju biodiverzitet), konverzije prirodnih staništa u poluprirodna i veštačka, zagađenja (otpadne vode, čvrst otpad), prekomerne urbanizacije u uskom priobalnom pojasu i dr. Ulaganja u ekologiju mogu biti jako visoka i jasno je da nisu na listi prioriteta zemalja koje još uvek imaju visoku nezaposlenost i brojne strukturne neravnoteže. Dostizanje standarda EU u oblasti ekologije zahteva značajna ulaganja finansijskih sredstava koja jednostavno zbog fiskalne situacije najčešće nisu raspoloživa. Takođe, striktna primena ovih standarda bi vodila zatvaranju jednog broja preduzeća, što bi još više moglo produbiti nezaposlenost i socijalne probleme.

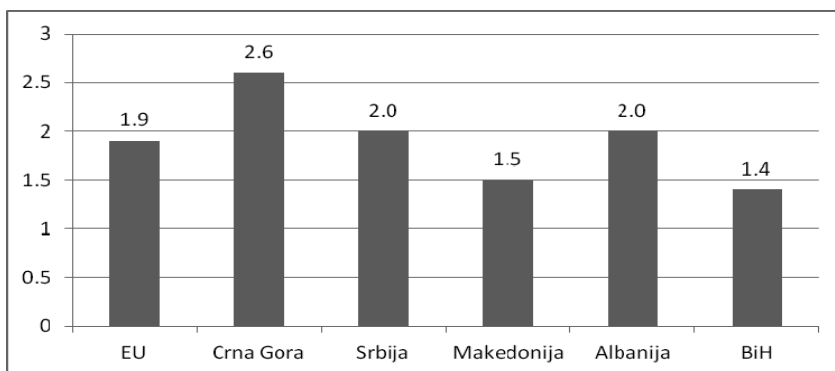
3. ANALIZA MAKROEKONOMSKOG AMBIJENTA ZEMALJA REGIONA

Socijalističke vlade su izgubile kontrolu nad kreditima, prihvatile ogromno povećanje subvencija i socijalnih davanja, uvele brojne poreske olakšice, što je pored postojanja mekog budžetskog ograničenja rezultiralo u visokim budžetskim deficitima i zaduživanju u inostranstvu. Pokušaj „kupovanja” socijalnog mira na ovaj način rezultiralo je samo u pogoršanju makroekonomske ravnoteže. Visoki budžetski deficit utiče na ubrzavanje inflacije, a zbog nerazvijenosti finansijskih tržišta nije ga moguće pokriti na uobičajen način, kao u razvijenim tržišnim privredama. On je i odraz prevelike državne intervencije u ekonomskoj sferi, što sputava preduzetničku inicijativu (Dimitrijević i dr. 2016).

Zbog toga gotovo da postoji opšti konsenzus da makroekonomska stabilizacija treba da predstavlja prvi korak na prelazu ka novom tržišnom sistemu privređivanja. Stoga će u ovom odeljku biti uporedno analizirani ključni makroekonomski pokazatelji (inflacija, javni dug, deficit tekućeg računa platnog bilansa i nezaposlenost) zemalja regiona i EU.

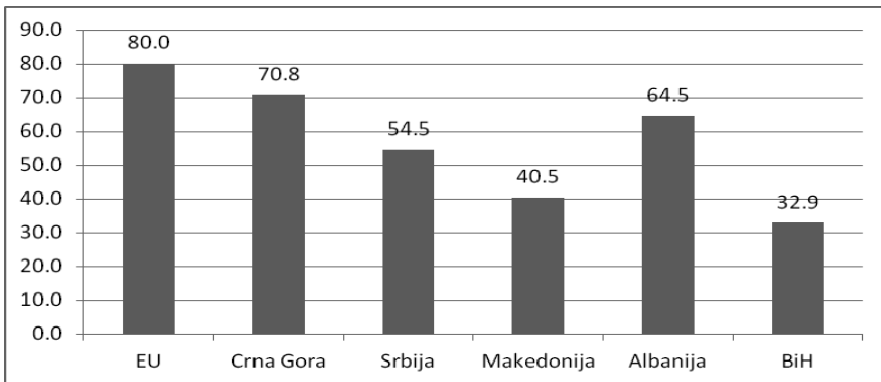
Kada je u pitanju inflacija može se konstatovati da zemlje regiona imaju visok stepen cenovne stabilnosti i da stope inflacije svih zemalja regiona ne odstupaju značajnije od stope inflacije u EU (grafik br. 3.)

Grafik br. 3. Prosečna godišnja inflacija u 2018. godini (u %)

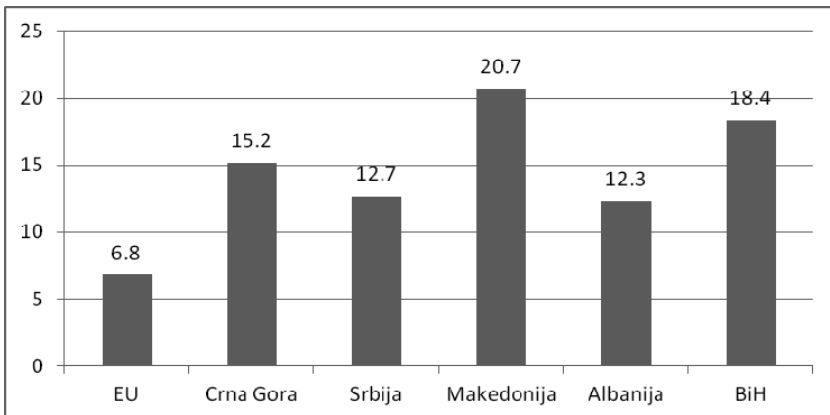
Izvor podataka: Nacionalni statistički zavodi posmatranih zemalja

Kada je u pitanju nivo javnog duga on se vrlo različito kreće u zemljama regiona od 32,9% u Bosni do 70,8% u Crnoj Gori. Međutim, evidentno je da je on niži u svim zemljama regiona u odnosu na EU. Tako da se stiče utisak da je zamenjena uloga učitelja i đaka i da preporuke o štednji, budžetskom deficitu i fiskalnoj održivosti EU treba da uči od zemalja regiona.

Grafik br. 4. Nivo javnog duga u 2018. godini (u % BDP-a)

Izvor podataka: Nacionalni statistički zavodi posmatranih zemalja

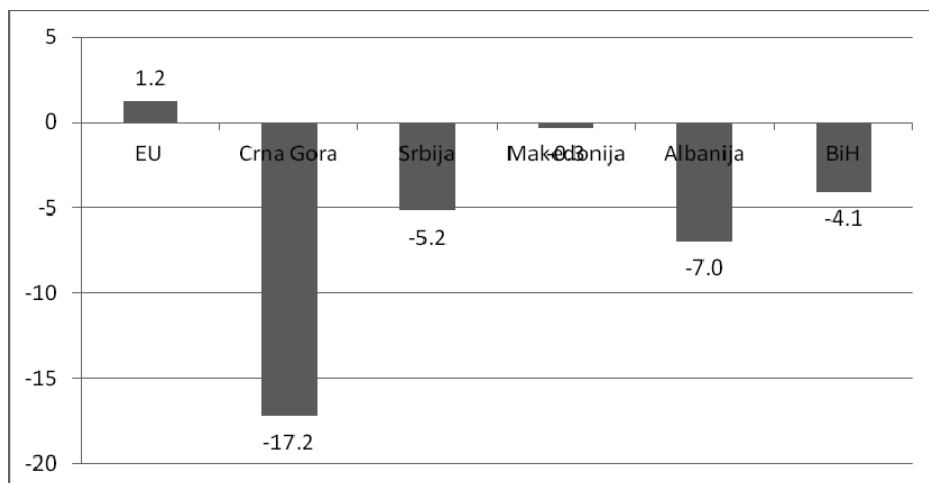
Kada je u pitanju nezaposlenost zemlje regiona značajno zaostaju u odnosu na EU. Sve zemlje regiona imaju dvocifrene stope nezaposlenosti, a u zemljama u kojima je najniža (Srbija i Albanija) je gotovo dvostruko viša nego u EU. Stoga jedan od prioriteta zemalja regiona mora da bude sniženje nivoa nezaposlenosti.

Grafik br. 5. Stopa nezaposlenosti u 2018. godini (u%)

Izvor podataka: Nacionalni statistički zavodi posmatranih zemalja

Kada je u pitanju deficit tekućeg računa platnog bilansa za razliku od EU koja ima suficit, sve zemlje regiona imaju deficit. Nivoi deficita su vrlo različiti po zemljama, ali se može zaključiti da osim Crne Gore,² deficiti u ostalim zemljama regiona su u održivoj zoni. Ovaj podatak ne iznenađuje imajući u vidu nisku produktivnost zemalja regiona, kao i činjenicu da je preko jedne polovine izvoza zemalja regiona klasifikovano kao radno intenzivni proizvodi ili proizvodi bazirani na sirovinama i niskog stepena obrade (Sanfey i Milatović, 2018).

Grafik br. 6. Deficit tekućeg računa platnog bilansa u 2018. godini (% BDP-a)

Izvor podataka: Nacionalni statistički zavodi posmatranih zemalja

4. ISKRIVLJENE DRUŠTVENE VREDNOSTI I ZAOSTAJANJE U NIVOU ŽIVOTNOG STANDARDA

Anketa koju sprovodi EBRD o poslovnom okruženju i rezultatima preduzeća BEEPS (Business Environment and Enterprise Performance Survey), pokazuje da skoro svaka četvrta firma u regionu vidi korupciju kao jednu od najvećih prepreka u svom poslovanju. Ovaj zabrinjavajući rezultat ukazuje na neophodne pravce akcije, a eliminisanje korupcije je i jedan od ključnih uslova za pristupanje EU.

² Kada je u pitanju Crna Gora visok deficit tekućeg računa je delimično posledica velikog infrastrukturnog projekta - gradnje auto-puta. Takođe, postoji sumnja da je deficit niži nego što je statički registrovan zbog potcenjene procene prihoda od turizma i radničkih doznaka.

Do pre nekoliko decenija smatralo se da razvijenost neke zemlje zavisi samo od ekonomskih faktora, poput raspoložive tehnologije, prirodnih resursa, produktivnosti, akumulacije i sl. Međutim, za uspeh ekonomske politike potrebno je i nešto više, a to su institucije koje dobro funkcionišu, odnosno mreža institucija (Jakšić, 2014). Kao što ističe Prašćević (2013) ekonomske institucije utiču i na razlike u stepenu efikasnosti i potencijalima zemlje za ekonomski rast. Paradoks institucija je da njih formiraju ljudski akteri, a one ipak ograničavaju te iste aktore (Piters, 2007). Trodecenijsko iskustvo tranzicije je pokazalo da je izgradnja „jakih” institucija jedan od važnih preduslova za uspeh procesa tranzicije, što je ozbiljan ograničavajući faktor svih posmatranih zemalja regiona. Na početku procesa tranzicije izgradnja efikasnih institucija je označena kao jedna od ključnih karika uspeha procesa tranzicije. Međutim, samo otvaranje ekonomije i nekritičko kopiranje institucija razvijenih zemalja, ne garantuje uspeh (Fabris, 2014). Treba imati u vidu da se „jake” institucije ne mogu izgraditi u kratkom roku i da ne postoji jedinstveno rešenje kako to postići. U razvijenim zemljama izgradnja „jakih” institucija je trajala vekovima.

Poseban problem je široko rasprostranjena siva ekonomija koja deluje, kao nelojalna konkurencija svima koji regularno posluju. BEEPs (2016) izveštaj je pokazao da dve ekonomije regiona (Makedonija i Crna Gora) vide sivu ekonomiju kao najveći ograničavajući faktor, dok je u Albaniji na drugom mestu po značaju. Konkurencija iz sive ekonomije, takođe, vrši pritisak na preduzeća da i ona posluju u sivoj zoni da bi bila konkurentna. Time se smanjuju i javni prihodi što posledično negativno utiče na fiskalnu stabilnost. Institucije često deluju nemoćne da se izbore sa sivom ekonomijom i neretko su zarobljene u ličnim interesima.

Ovo i dodatno podstiče sistem u kojem mladi vide političke veze kao najbolji put do napretka. Studija EBRD-a „Life in Transition: a decade a measuring of transition” (2016) je pokazala da značajan deo populacije zemalja regiona vidi političke veze kao mnogo značajnije za napredovanje, nego naporan rad, obrazovanje i veštine. Najveći procenat stanovništva koji ima ovakvo mišljenje, u regionu, je u Makedoniji (45%), a najniži u Crnoj Gori (27%).

U regionu su prisutne nepovoljne demografske tendencije koje se pre svega odnose na starenje populacije, sve prisutniji nedostatak kvalifikovane radne snage, kao i značajan „odliv mozgova”. Studije su pokazale (Transition report, 2018) da oni koji teže da emigriraju da imaju natprosečno obrazovanje i radne sposobnosti, najčešće su u pitanju pojedinci koji nisu u braku, kao i mlade osobe iz urbanih sredina. Takođe, region pati i od velikih regionalnih razlika i sve bržeg rasta velikih gradova zbog velikog priliva stanovništva iz nerazvijenih delova. Pojedine zemlje regiona su počele i da uvoze stranu radnu snagu. Na pri-

mer, prema procenama u Crnoj Gori broj strane radne snage (regularno prijavljeni i oni koji rade na crno) je približan broju nezaposlenih.³

Informatička revolucija je dovela do digitalizacije koja traži nova znanja za savremeno doba. Takođe, primetan je rast tražnje za visokokvalifikovanim i niskokvalifikovanim radnicima (EBRD, 2018). Obrazovni sistemi u zemljama regiona su uglavnom zastareli i ne pružaju adekvatna znanja koje traži digitalno doba. Takođe, prisutan je značajan raskorak između potreba tržišta rada i obrazovnih profila koje proizvodi formalni sistem obrazovanja. Naročiti izazov je starija populacija za koju je potrebno sprovesti prekvalifikaciju kako bi se uklopila u savremene trendove na tržištu rada.

Kao jaka karika zemalja regiona može se oceniti finansijski sektor. Ovaj sektor je izdržao krizu sa mnogo manjim potresima nego u razvijenim ekonomijama i u godinama nakon krize je značajno ojačao. Ipak, činjenica da je bankarski sistem relativno jak najviše se duguje činjenici da u regionu dominiraju strane banke, dominantno iz Italije, Austrije, Mađarske, Grčke i Slovenije. Ipak, i pored toga veliki broj studija je ukazao na neadekvatnu podršku finansijskog sektora malim i srednjim preduzećima, kao i „start-up” preduzećima. Stiče se utisak da je kompletnom privatizacijom bankarskog sistema izgubljena mogućnost države da u većoj meri utiče na kreditnu aktivnost. Taj problem se pokušava rešiti u nekim zemljama državnim razvojnim institucijama, kao što je Razvojni fond u Srbiji, odnosno Investiciono razvojni fond u Crnoj Gori.

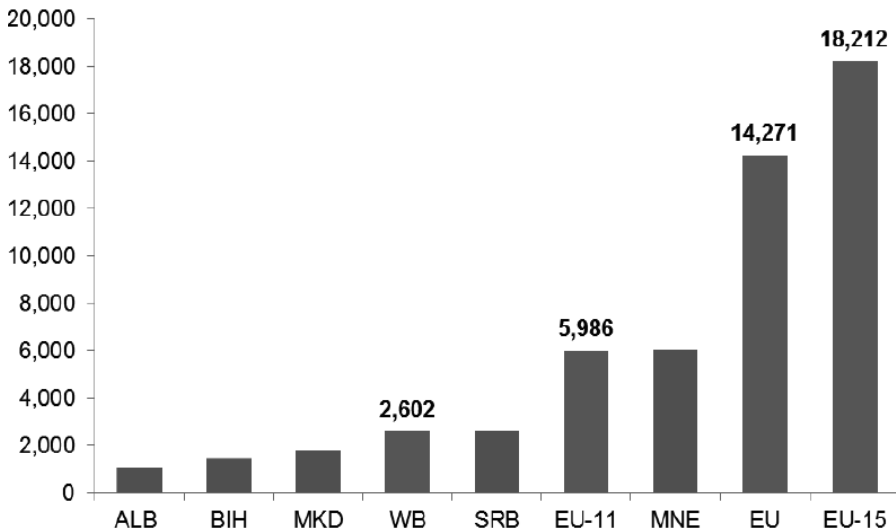
Zemlje regiona značajno zaostaju za nivoom životnog standarda za zemljama EU, čak i u odnosu na one najsiromašnije i pored činjenice da se u poslednjih petnaestak godina smanjio gap u životnom standardu. U proseku, zemlje regiona imaju polovinu standarda novih članica EU, a jednu četvrtinu u odnosu na najbogatije zemlje EU (Sanfey i Milatović, 2018). Čak i u najoptimističnijem scenariju biće potrebne decenije da se dostigne prosečan životni standard u EU, uz visok rast investicija i produktivnosti.

EBRD studija „The Western Balkans in Transition: diagnosing the constraints on the path to a sustainable market economy” pokazuje da u optimističnom scenariju, koji podrazumeva nastavak stopa ekonomskog rasta iz pred-kriznog perioda, od 5,2% godišnje, regionu bi trebalo 40 godina da dostigne prosečni životni standard u EU. U osnovnom scenariju (rast od 3,2%) region bi mogao dostići prosečni životni standard u EU za 60, a u najgorem, koji podrazumeva nastavak stopa ekonomskog rasta iz post-kriznog perioda od 1,2%, tek za 220 godina (Sanfey, P i Milatović, J. 2018).

³ Ipak treba istaći da je deo strane radne snage u Crnoj Gori sezonskog karaktera.

Kao ključni pokretač rasta moraju biti investicije. Imajući u vidu oskudnu domaću akumulaciju većina zemalja se okrenula stranim direktnim investicijama. Ipak, tek poslednjih godina zemlje regiona uspevaju da privuku značajnije iznose stranih direktnih investicija, osim Crne Gore koja već duže od decenije ima visok priliv SDI. Međutim, zaostajanje je značajno za ostalim naprednim privredama u tranziciji koje su počele da već sredinom devedesetih privlače značajnije iznose SDI. Ovo zaostajanje se najbolje može videti na sledećem grafiku na kojem je prikazan stok SDI po glavi stanovnika.

Grafik br. 7. Stok SDI po glavi stanovnika

Izvor: Sanfey, P i Milatović, J. (2018) „*The Western Balkans in Transition: diagnosing the constraints on the path to a sustainable market economy*”, EBRD.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PRIORITETI DALJEG RAZVOJA

Nakon tri decenije procesa tranzicije zemlje regiona se nalaze tek na pola puta tranzicije. One i dalje značajno zaostaju za nivoom životnog standarda kako u novim, tako i u starim članicama EU. Njihovi ključni problemi se odnose na nedovoljan nivo konkurentnosti, nisku produktivnost, nepovoljne demografske trendove, široko rasprostranjenu sivu ekonomiju, slabe i nedovoljno efikasne institucije, nepovoljne demografske trendove i emigraciju radne snage. Da bi se rešile sve ove slabosti potreban je novi obrazac makroekonomske politike i pažljiv izbor prioriteta.

Zemlje regiona treba da nastave svoj put ka EU i perspektiva članstva u EU je jedan od najvažnijih pokretača reformi. Proces pristupanja EU je visoko politizovan. Prof. Cerović (2003) je u svom radu jasno pokazao na primeru prve četiri zemlje koje su pristupile EU, da su dominirali politički kriterijumi u odnosu na formalne kriterijume pristupanja. Iako je datum prijema u EU, neizvestan pre svega zbog unutrašnjih političkih problema nekih velikih ekonomija EU, ovo ne treba da obeshrabri zemlje regiona. Sprovođenje reformi, unapređenje ambijenta, jačanje institucija će nezavisno od prijema u EU stvoriti bolji poslovni ambijent i povećati kvalitet života.

Pozitivna karakteristika ovih zemalja je da su uspostavile makroekonomsku stabilnost. Ključno je da se sačuva makroekonomska stabilnost koja je uspostavljena u zemljama regiona, a ključan makroekonomski problem je visoka stopa nezaposlenosti u zemljama regiona.

Od velikog značaja su strukture reforme usmerene ka povećanju konkurentnosti zemalja regiona. Visok deficit tekućeg računa platnog bilansa, kao i dominacija proizvoda niskog stepena obrade u izvozu su jasni pokazatelj nedovoljne konkurentnosti zemalja regiona. U tom cilju neophodno je implementirati međunarodne standarde kvaliteta, brendirati domaće proizvode, obezbediti kreditnu podršku inovativnim proizvođačima, sprovesti procese povezivanja preduzeća u klastere, ojačati institucije tržišne privrede i dr.

Zemlje regiona se suočavaju sa ozbiljnim problemima na tržištu rada. Deo mlade i obrazovne populacije je emigrirao u zemlje u kojima imaju bolje uslove za rad i više plate, a istovremeno deo starije populacije teško prati savremene trendove na tržištu rada i objektivno je teško zapošljiv. Već sada u pojedinim oblastima u zemljama regiona se oseća nedostatak, naročito, visokokvalifikovane radne snage i postoji realna opasnost da će se taj problem samo produbljivati sa protokom vremena. S toga je od velikog značaja podizanje kvaliteta ljudskog kapitala preko stvaranja modernog sistema obrazovanja koji će pratiti potrebe tržišta rada, odnosno privrede kao i smanjiti postojeće neusklađenosti, kroz promociju sistema celoživotnog obrazovanja, kao i kroz poboljšanje usklađenosti rezultata obrazovnog sistema shodno potrebama za veštinama na tržištu rada i dr. (CBCG, 2012).

Potrebno je povećati produktivnost s obzirom da je nivo produktivnosti daleko ispod nivoa produktivnosti u EU, kao posledica decenija nedovoljnog investiranja, slabih institucija i komplikovanog poslovnog okruženja. Studija koju su zajednički sprovedli Svetska Banka i EBRD (Business Environment and Enterprise Performance Survey, 2015) je pokazala da zemlje regiona imaju samo 60% produktivnosti EU. Analiza ograničenja rastu produktivnosti je ukazala na

probleme prezaduženosti korporativnog sektora i previsoke tržišne koncentracije. Ovome se mogu dodati problemi sive ekonomije, koja deluje kao nelojalna konkurencija, i široko rasprostranjene korupcije (Sanfey, P i Milatović, J. 2018).

Razvoj telekomunikacija, postavljanje prekograničnih telekomunikacionih kablova, razvoj i širenje interneta i njegova rasprostranjenost, pad cena kompjuterske opreme naročito lap-topova i tableta, razvoj mobilne telefonije i pametnih telefona, razvoj softvera i različitih aplikacija doveo je do sve bržeg širenja digitalnog poslovanja. U periodu brzih promjena, naročito na polju tehnologije, inovacije u finansijskim uslugama, grupisane po nazivom fintek („Fin Tech”), sve više dobijaju na značaju. One u oblasti finansijskih usluga imaju značajan potencijal za proširenje pristupa tržištu, proširenje spektra usluga, povećanja efikasnosti, sniženja troškova, kao i pružanja brojnih pogodnosti prilikom korišćenja. One će definitivno dovesti do promene poslovnog modela velikog broja tržišnih učesnika, kako novih učesnika na finansijskom tržištu, tako i klasičnih koji će morati da svoje poslovne obrasce prilagode novonastalim okolnostima i novoj konkurenciji. Finansijske inovacije mogu pružiti veću diverzifikaciju i decentralizaciju, ali ne treba izgubiti iz vida da ove usluge pružaju brojne benefite, ali i da sa sobom nose određene rizike. Stoga je za privredu u tranziciji od velikog značaja da pripreme svoje ekonomije za digitalno doba koje je već nastupilo. Svakako prioriteta u ovoj oblasti moraju biti donošenje nove regulative, povećanje IT i finansijske pismenosti, povećanje inkluzije, zaštita ličnih podataka, ali i povećanje sigurnosti i pouzdanosti IT infrastrukture.

6. LITERATURA

Blanchard, O. i dr. (2004) „Transition in the Eastern Europe”, National Bureau of Economic Research.

Centralna banka Crne Gore (2012) „Preporuke Vladi Crne Gore za ekonomsku politiku”, CBCG, Podgorica.

Cerović, B. (2012) „Tranzicija - zamisli i ostvarenja, Ekonomski fakultet”, Beograd.

Cerović, B. i Nojković, A. (2003) „Transition and EU Accession: Probability of Entry”, II ASECU konferencija, Beograd, str 25-41.

Dimitrijević, B., Fabris, N. i dr. (2016) „Ekonomska politika regionalni aspekti”, Ekonomski fakultet, Beograd.

EBRD (2016) „Life in Transition: a decade a measuring of transition”, EBRD.

EBRD (2017) „Transition Report 2017-2018”, EBRD.

EBRD (2018) „Transition Report 2018-2019”, EBRD.

EBRD i World Bank (2015) „Business Environment and Enterprise Performance Survey”, WB i EBRD.

Fabris, N. (2014) „Institucionalizam: Uloga i značaj centralne banke”, *Ekonomске ideje i praksa*, br 12, str 109-123.

Fabris, N. (2013) „Konceptija održivog razvoja i ekologija: primer Crne Gore”, *Teme*, 37 (3), str 1303-1320.

Međunarodni monetarni fond (2002) „Fiscal dimension of sustainable development”, Pamphlet series, No. 54.

Jakšić, M. (2014) „Neposredni i fundamentalni faktori rasta: kultura i institucije”, *Economics and Economy*, 1 (4), str 49-64.

Milatović, J. (2019) „Koliko su Crna Gora i Zapadni Balkan odmakli u procesu tranzicije”, <https://ekonomist.me/koliko-su-crna-gora-i-zapadni-balkan-odmakli-u-tranziciji/>, preuzeto 01.09.2019.

Piters, B. G. (2007) „Institucionalistička teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam”, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

Prašćević, A. (2013) „Institucionalne i političke determinante privrednog rasta”, *Ekonomске teme* 51 (1), str 85-106.

Sanfey, P i Milatović, J. (2018) „The Western Balkans in Transition: diagnosing the constraints on the path to a sustainable market economy”, EBRD.

Stern, N. (1997) „The transition in Eastern Europe and the former Soviet Union: some strategic lessons from the experience of 25 countries over six years”, u monografiji „Lessons from the Economic Transition” str 35-57.